

Демократичний процес і правова держава: проблеми легітимації //

Демократичний розвиток України. Матеріали конференції. Збірник наукових праць.
– К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,
2006. – С. 366 – 369.

***Анотація.** У статті розкривається специфіка легітимаційної проблематики в сучасному соціально-філософському дискурсі у контексті співвідношення чинників правової держави та демократії. Чільне місце відводиться окресленню сутності постметафізичного розуміння політики в сучасній політичній філософії, яке специфічно тематизується в дискурсивно-етичній, системно-теоретичній та постмодерністській перспективі. На цій основі, спираючись на праці Ю. Габермаса, аналізується деліберативна модель демократії на тлі протистояння ліберальної та республіканської парадигм в політичній теорії.*

***Ключові слова:** правова держава, демократична легітимність, деліберативна демократія, комунікативна парадигма, системна теорія, симулякр.*

***Аннотация.** В статье раскрывается специфика легитимационной проблематики в современном социально-философском дискурсе в контексте соотношения факторов правового государства и демократии. Значительное внимание уделяется обрисовке сущности постметафизического понимания политики в современной политической философии, что специфически тематизируется в дискурсивно-этической, системно-теоретической и постмодернистской перспективе. На этой основе, опираясь на труды Ю. Хабермаса, анализируется делиберативная модель демократии на фоне противостояния либеральной и республиканской парадигм в политической теории.*

***Ключевые слова:** правовое государство, демократическая легитимность, делиберативная демократия, коммуникативная парадигма, системная теория, симулякр.*

Проблема легітимації досить гостро стоїть для сучасного українського суспільства. Більш ніж десятилітній досвід просування нашої країни на шляху розбудови демократичної правової держави переконливо свідчить, що процеси державотворення протікали б набагато ефективніше, коли б вони спиралися на надійний легітимаційний фундамент, здобутий в демократичному процесі. Останні події Помаранчевої революції в Україні засвідчили небачену досі активність народу, усвідомлення своїх прав як суверена влади, зростання його політичної активності і національної самосвідомості - все це висуває проблему соціально-філософського та політологічного дослідження демократичних шляхів та механізмів легітимації політичного режиму, інститутів права, освіти та інших у число пріоритетних.

У статті ставиться на меті з'ясувати специфіку легітимаційної проблематики в сучасному соціально-філософському дискурсі в контексті співвідношення між правовою державою та демократичним процесом. Для цього спочатку буде окреслена сутність постметафізичного розуміння політики в сучасній політичній філософії (I), яке специфічно тематизується в дискурсивно-етичній, системно-теоретичній та постмодерністській перспективі (II), щоб, зрештою, спираючись на праці Ю. Габермаса, схарактеризувати деліберативну модель демократії, яка вимальовується на тлі протистояння ліберальної та республіканської парадигм політичної теорії (III).

I

Як відомо, теоретичні засади демократичного правління як практики самовизначення свободних і рівних людей закладені ще Арістотелем. І ця практика протиставлялася ним деспотії. Повернення до демократії як предмету філософської

рефлексії відбувається в новочасну добу і воно було інспіроване Французькою революцією. Вже тоді викристалізуються головні контроверзні лінії між лібералізмом і демократією, що зберігають свою актуальність і дотепер. Йдеться насамперед про те, як узгодити ідею рівності громадян із ідеєю їх свободи, єдність з плюралізмом, а права більшості з правами меншості. З Нового часу, коли завершується процес позитивізації права і формується ідея правової держави в образі конституціоналізму, зазначені контроверзні лінії інституціоналізуються у формі прав людини. З одного боку, - в образі суб'єктивних прав, як рівні права для усіх. Це означає нормативний пріоритет прав людини перед демократією і це - позиція лібертаристів, за якою стоїть традиція, що походить від Лока. У цьому випадку політичні свободи отримують меншу вартість, ніж свобода совісті і свобода особистості. Це становить, за словами Дж. Роулза, одну із догм класичного лібералізму [5, 206]. З іншого боку, - традиція егалітаризму, в основі якої лежить розуміння свободи Русо як суверенної волі народу. Відтак права вільних і рівних людей витікають із народного суверенітету, волю якого покликана виражати освічена воля демократичного законодавця. Ідея Русо про об'єднану волю народу у Канта поєднується з практичним розумом, правами людини і демократією в образі резонуючої громадськості.

Німецький правознавець-неогобіст К. Шміт констатує, що в XIX ст. в своїй масі освічені люди відмовляються від уявлень про трансцендентне на ґрунті позитивістської байдужості до будь-якої метафізики. В ідейно-історичному контексті розвитку теорії держави цього періоду він відзначає два характерні моменти: усунення усіх теїстичних і трансцендентальних уявлень і утворення нової, демократичної ідеї легітимності, яка заступає місце традиційного поняття легітимності на основі монархічного принципу [9, 77]. І цей процес переходу від монархічної до демократичної легітимності Шміт датує періодом з 1815 до 1918 рр. [9, 178]. У свідомість населення, яка в цей час постає надзвичайно мобільною, проникає радикально світське, постметафізичне поняття політичного, якому притаманний розрив з традиціоналізмом "природних" континуумів, сприйняття політичної практики під знаком самовизначення і самоздійснення народу та довіра до раціонального дискурсу, який розглядається в якості підвалини в процесі легітимації будь-якої форми політичного панування [7, 62].

Політична свобода традиційно розумілася як свобода суб'єкта, який сам себе визначає і сам себе реалізує. Продуктування і відтворення життя гідного людини передбачало соціальну практику, ключовими поняттями якої були автономія і самоздійснення. Така практика в самій собі містила свою мету. Однак в процесі модернізації та становлення правової держави таке поняття політичної практики багато в чому втратила свою мотиваційну силу. Серед засадничих принципів правової держави одним із головних є принцип рівної участі всіх громадян в формуванні політичної волі. Однак саме в цій площині виявилися протиріччя, закладені в понятті народного суверенітету. Як це не парадоксально, але саме в умовах розвинутої демократії виразно відчуваються вади інститутів демократизму і правової держави: народ, від якого має виходити вся повнота державної влади, на справі не є тим суб'єктом, який наділений волею і свідомістю, а також здатністю приймати якісь рішення та діяти. Народ розчиняється в плюральності дій. У сучасну епоху змінився характер самого політичного панування. На зорі зародження демократичного руху владу уособлювали цілком зримі інститути і персони в особі короля, аристократії та духовенства, в боротьбі проти деспотизму яких народ відстоював свої права. Сьогодні політична влада набула ознак деперсоналізації. Тому демократичний рух дедалі більше втрачає первісні форми політичного супротиву, трансформуючись в боротьбу за імперативи в економічній і управлінській системі. У такий спосіб в політичній філософії формується постметафізичне розуміння політичного, на основі якого виникає нове поняття політичної практики, та нові уявлення про її легітимність та теоретичні стратегії легітимації. В соціальній філософії, соціологічній та політологічній теоріях сьогодні існує чимало концептуальних

варіантів тлумачення постметафізичної політики. Стисло схарактеризуємо провідні концептуальні підходи.

II

У комунікативній парадигмі сучасної практичної філософії демократичний політичний процес інтерпретується її фундаторами К.-О. Апелем та Ю. Габермасам в поняттєвих межах дискурсивної етики. Габермас, зокрема, наполегливо і послідовно відстоює тезу про те, що народний суверенітет у сучасних складних суспільствах розчиняється в безсуб'єктних комунікативних потоках, щоб зрештою конденсуватися у формі комунікативної влади, яка, зберігаючи більш-менш спонтанний характер, здатна впливати із автономної громадськості. І цей анонімний процес перманентно живиться із комунікативних передумов, що уможлиблюють формування волі народу та політичних рішень в площині дискурсу. На роль нової політичної арени висувається політична відкритість, в площині якої відбувається дискурсивне зіткнення та боротьба інтересів адміністративної і комунікативної влади. Новаторська ідея громадськості (*Öffentlichkeit*) була запропонована Габермасам у праці „Структурні перетворення у сфері відкритості” (1962), яка через тридцять років у „Фактичності і значущості” реалізується в якості нормативної основи теорії демократії. Провідна ідея відкритості виявляється в тім, що за допомогою медіуму публічного обговорення здійснюється публічний контроль і легітимація системи політичного панування, а також консенсуально улагоджуються конфліктні ситуації у суспільстві. Оскільки смисловим ядром принципу парламентської демократії є досягнення консенсусу в процесі публічних дебатів, а в дискурсивній етиці це стає нормативним масштабом розв'язання усього спектру суспільно-політичних і правових проблем, то її цілком слушно називають етикою демократії. Більше того, виявлення етичного джерела походження правових норм дозволило Апелю наголошувати на етичному сенсі правової держави.

Демократичне формування громадської думки і прийняття політичних рішень в дискурсивній моделі реалізується на теоретичних засадах етики ідеальної комунікативної ситуації в перспективі ідеальної комунікативної спільноти. Інститут публічного дискурсу, закладений на таких передумовах ідеальної комунікації як свобода думок, рівність шансів в їх висловленні, намагання бути зрозумілим та ін., в площині якого легітимуються усі інші соціальні інститути, править за метаінститут, себто інститут інститутів. У практиці відкритого універсального громадського дискурсу передбачається подолати прірву між мораллю і політикою. Норми позитивного права, політична влада свою легітимацію здобувають не децизіоністські (як у Шміта) - згідно з партикулярною раціональністю (рішенням більшості голосів), а дискурсивно-раціонально на основі принципу універсалізації. У цьому разі легітимація правових норм та політичних рішень за процедурою, що відповідає принципу універсалізації, постає дотичною принципу справедливості. Отже, у постметафізичну добу, коли суспільні інституції вже не є сакральними й традиційними, питання справедливості, як цілком слушно констатує К. Касторіадіс, стає політичним питанням [2, 60].

Альтернативною щодо дискурсивно-етичної концепції є системно-теоретична концепція суспільства Н. Лумана, яка сприйняла здобутки наукових досліджень інформатики і конструктивізму, а також біологічної кібернетики. Ваду попередніх підходів до тлумачення суспільства – в тому числі і консенсуального – він вбачає у відсутності в них адекватних методів для осягнення сучасного суспільства, яке характеризується функціональною автономізацією і оперативною замкненістю важливих субсистем [3, 42]. У системній теорії замість індивідуальних і колективних суб'єктів політичної дії виступають автономні і самореферентні системи. У такий спосіб суспільна система тлумачиться у вигляді мережі автономних субсистем – від сім'ї до релігії та політики, що діють за власною семантикою і через це відмежовані одна від одної і у такий спосіб утворюють одна для одної оточуючий світ. Кожним своїм проявом система продукує і репродукує комунікацію. Причому на відміну від комунікативної парадигми

суспільства Апеля-Габермаса тут поняття комунікації закладається на гіпотезі про рефлексивну самовіднесеність системи. Відтак суспільство тлумачиться як комунікативно замкнута система. В окресленому смислі спосіб функціонування політичної системи як однієї із субсистем суспільства вимірюється раціональністю саморефлексивного управління, яка нічого не залишає від нормативного змісту демократії, що передбачала альтернативний розподіл влади на уряд і опозицію. Предметом і темою комунікації системи постають не інтенції або інтереси акторів, а внутрішні операційні засоби системи, спрямовані на її адаптацію до оточуючого середовища.

В означеному контексті перетлумачується традиційні проблеми легітимації. Виходячи із автономно витлумаченої політичної системи, Луман відмовляється від привнесення в політику зовнішніх комунікативних засобів таких як код істини та/або порозуміння. Для управління політичною системою формується бінарний політичний код у вигляді дихотомії прогресивного і консервативного. Він, за Луманом, є формальним механізмом і через це діє універсально, але специфічно-тематично [4, 91]. Тоді легітимаційні завдання розв'язуються аж ніяк не шляхом обґрунтування коду влади і не шляхом толерантного прийняття її внаслідок консенсусу чи побоювання застосування санкцій, а самими структурами та процедурами самореферентної політичної системи, які уможливають і випадковість коду влади, і контроль над нею [4, 93].

Консенсуально-дискурсивна та системно-теоретична модель соціального розвитку піддаються критиці теоретиками постмодернізму з позицій концепції перетворення інститутів суспільства в симулякри. Якщо Ф. Ніцше проголосив у свій час переоцінку цінностей, то Ж. Батай і Ж. Бодрійар проголошують дискредитацію самої ідеї цінностей. В соціальній реальності постмодерну цінності позбавляються свого змісту і через це постають лише умовностями та знаками, себто "симулякрами", а сама культура тлумачиться як культура симулякру [6, 40].

У сучасному технологічно-віртуалізованому соціальному світі, де сфера дії моралі локалізується тільки межами окремого суб'єкта (Луман), оперувати симулякрами більш зручно, ніж мати справу з цінностями через їх універсально-нормативний характер, завдяки чому обмежується свобода дій людини. Оперування симулякрами в комунікативному процесі не обтяжене морально-ціннісною компонентою. До них звертаються в міру потреби як до інструменту. Коли ж потреба зникає симулякри виводяться із обертання.

Ознак симулякру здобуває і сучасна політична влада, яка вже втратила сакральне або інше трансцендентальне прикриття. В умовах розподілу гілок влади, коли діють інститути представницької демократії, визнання (легітимація) влади часто здійснюється псевдополітичними владними відношеннями. Первісно під політичними відносинами розуміли відношення панування і підкорення на основі закону (Арістотель). За умов представницької демократії поширюється практика застосування виборчих технологій та технологій впливу на прийняття політичних рішень шляхом маніпулювання чи симуляції цими процесами. Останні президентські вибори в Україні та новітня історія демократичного процесу на пострадянських теренах постачають достатньо прикладів на користь тези про перетворення політики в симулякр. Це має місце, коли зберігається форма політичних відносин при одночасному вихолощенні його змісту. Народжені у такий спосіб інститути політичної влади самі постають симулякрами як консеквент із низки засновків-симулякрів. Практично це означає, що формальне обрання влади навіть більшістю виборців по суті може не наділяє її легітимністю, якщо таке визнання (обрання) її постає лише симулякром – майстерною маніпуляцією волі електорату.

Отже, в контексті постмодерністського тлумачення влади та демократичного процесу будь-які політичні дії постають марними, оскільки вони оголошуються формою маніпуляції політичним процесом або тільки формою симуляції рівності шансів на участь в ньому.

Чи можуть стати на заваді цим песимістичним проєкціям претензії “раціональної комунікації” дискурсивної етики Апеля-Габермаса? Дехто виражає сумнів у такий спроможності її на тій підставі, що комунікація може претендувати на раціональну, якщо вона спирається на загальнозначущі цінності, норми та ідеали. А вони, мовляв, у постмодерністському дискурсі поставлені під сумнів тим, що перетворилися в симулякри [6, 41]. На це питання можна дати позитивну відповідь, якщо зважити на те, що фундатори дискурсивної етики легітимуючи претензії дискурсу пов’язують не безпосередньо із субстанцією самих цінностей, а, як вже показано, з комунікативними передумовами, з дискурсивними правилами і формами аргументації, що запозичують свій зміст із самої структури мовної комунікації [8, 392].

III

Перш ніж перейти до процедурної моделі демократії на принципах деліберативної політики, слід дещо зупинитися на історії цього феномену. Поняття деліберації (від лат. *deliberatio*) означає прийняття рішень шляхом дискусій, яке протиставляється вольовому рішенню на основі наказу. У становленні і розвитку новоєвропейської цивілізації капіталізм і демократія йдуть паралельно. Тому цілком слушно її іноді називають суспільством, яке дискутує (Рорті). Шміт у свій час констатував, що демократія може бути мілітаристською або пацифістською, прогресивною або реакційною, абсолютською або ліберальною, централізованою або децентралізованою і що її можуть використовувати будь-які рухи. Проте головною ознакою демократії є те, що рішення, які приймаються, повинні бути значущими для тих, хто їх приймає, а також те, що воля меншості має підкорятися більшості голосів [9, 170]. Близьким до цього є розуміння демократії Д. Бела. Під демократією він пропонує розуміти „соціально-політичну систему, в якій законність перебуває в узгодженості з тими, ким керують, де політична арена досяжна для конкуруючих груп, де збережено основні свободи” [1, 261]. Проте повернемося до Шміта, який, посилаючись на німецького романтика Доносо Кортеса, характеризує буржуазію як “*clasa discutidora*” [9, 93], тобто дискутуючий клас, який ухиляється від рішень і переносить усю політичну активність в парламент [9, 88]. Невипадково Шміт як теоретик парламентаризму сутність парламенту вбачає в риторичній сфері, в публічності обговорення питань, публічних дебатах та переговорах (*parlamentieren*). Виходячи із зазначеного, свободу слова в системі лібералізму слід розглядати ядром його доктрини; вона трансформується в свободу приватних осіб, що, зрештою, уможлиблює вільну конкуренцію і породжує наперед встановлену суспільну гармонію.

На відміну від Шміта, у якого деліберативність в контексті правового позитивізму відображає самосвідомість еліт, які поводяться з правом як експерти, Габермас розглядає деліберативність в якості засобу для досягнення порозуміння з питань, що постали проблемними. Його теорія демократії однозначно викладається в нормативному плані і передбачає розробку процедур, за умов дотримання яких, рішення справедливим чином може розглядатися в якості демократичного. Він наполегливо відстоює думку, що реальний процес прийняття рішень по можливості має наближуватися до цієї моделі.

Контури деліберативної моделі демократії Габермаса виразно проступають на фоні протиставлення її, з одного боку, з ліберально-державно-правовою демократією, в zasadниченою на компромісі приватних інтересів керованого одним політичним класом деполітизованого населення, а з іншого – з громадянсько-республіканською моделлю політичної самоорганізації політично активних громадян. Між зазначеними моделями демократії – ліберальною і республіканською – в політичній філософії США точиться суперечка, розв’язана так званими комунітаристами. За ліберальним баченням демократичний процес здійснюється виключно у формі компромісу стратегічно-калькульованих інтересів. За республіканським – у формі етичного взаємного узгодження позицій. Зазначені відмінності відбиваються на розумінні політичного процесу. За ліберальним варіантом парадигмальним зразком політики є ринок, а за республіканським

– діалог. Тобто її характеризує деліберативний стиль формування політичної волі, що відбувається в модусі публічної комунікації.

Деліберативна демократія, сприймаючи елементи обох контрагентних сторін, синтезує їх інструментальну і діалогічну інтенції в понятті ідеальної процедури наради і прийняття рішень. Практично це можливо за умови, якщо у суспільстві достатньою мірою будуть інституціоналізовані форми комунікації. У такий спосіб суть запропонованої моделі демократичного процесу Габермаса криється в самих умовах і процедурах, на які саме і покладається головний тягар легітимації інституціоналізованого у суспільстві формування громадської думки і політичної волі.

Деліберативна демократія Габермаса надає демократичному процесу нормативну силу сильнішу ніж ліберальна модель, але слабшу – ніж республіканська. Так подібно до республіканської моделі у центрі теорії дискурсу також стоїть деліберативний процес формування думок і волі, але здійснюється він у площині ідеальної комунікативної процедури. Окрім того, на правову державу покладається завдання інституціоналізації формування вимогливих передумов комунікації. Таким чином, деліберативна політика в дискурсивній етиці ставиться в залежність не від колективної спроможності сукупного цілого громадян, який діє за зразком філософії свідомості як цілеспрямований цілокупний (макро-) суб'єкт, а від інституціоналізації відповідних процедур. На відміну від республіканської моделі, де практика самовизначення громадян визначається цілокупним актором, що діє в інтересах суспільного цілого, в теорії дискурсу враховується продуктивний потенціал інтерсуб'єктивного порозуміння як в інституціоналізованій площині (у парламенті), так і у площині неформалізованої мережі політичних комунікацій. З іншого боку, в дискурсивній етиці, подібно до ліберальної моделі, чітко розмежовується сфера держави від сфери суспільства. Основу автономної громадськості тут становить громадянське суспільство, яке вирізняється як від економічної системи, так і від адміністративної системи.

У площині деліберативної демократії виявляється внутрішня взаємообумовленість приватної і публічної автономії, яка упушталася із виду внаслідок конкуренції ліберальної і республіканської парадигм правосвідомості. Із взаємообумовленості суб'єктивної свободи дій суб'єктів приватних прав і публічної автономія громадян держави Габермас виводить внутрішній зв'язок між правовою державою і демократією [10, 662].

Підсумовуючи, сформулюємо деякі узагальнення. Відстоюючи в постметафізичну добу проект Просвітництва, Габермас трансформує кантівську інтенцію практичного розуму в принцип дискурсу, який в його концепції деліберативної політики доповнюється принципами демократії, права і моралі. Постметафізичне розуміння раціональної організації суспільства він прагне окреслити на шляху насичення соціального устрою комунікативною раціональністю. У означеному контексті система права в формі принципів та структур правової держави постає механізмом інституціоналізації політичного дискурсу громадськості, який зі свого боку є виявом процедурного демократичного процесу, що надає легітимність і праву, й політичній владі та її політиці.

Новіші тенденції розвитку політичного процесу на вітчизняних теренах засвідчують про загострення стосунків між державою і суспільством. Процес революційної модернізації, що охоплює сьогодні майже всі сфери суспільства, спричиняє корінні зміни демократичного процесу. Їх можна звести до наступного: відбувається трансформація традиційних політичних структур у відповідності до вимог часу та становлення структур громадянського суспільства; підсилюється роль і значення в соціальному житті ЗМІ; у процесі демократичного виховання прокидається політична самосвідомість народу. Все це, зрештою, обертається загостренням кризи традиційних форм легітимації державної влади: тоталітарні форми влади дедалі більше поступаються демократичним.

Література

1. Белл Деніел. Культурні суперечності капіталізму //Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія: Навч. Посібник. – Київ: Либідь, 1996. – С. 251-274.
2. Касторіадіс Корнеліус. Демократія як процедура і як режим //Політика та етика . – К.: Український філософський фонд, 1999. – 69 с.
3. Луман Н. Общество как социальная система. Пер. с нем. / А. Антоновский. М.: Издательство «Логос», 2004. – 232 с.
4. Луман Никлас. Власть / Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М.: Праксис, 2001. – 256
5. Ролз Джон. Теория справедливости. – Новосибирск, Изд-во Новосиб. Ун-та, 1995. – 536 с.
6. Философия в современной культуре: новые перспективы. Материалы «круглого стола» // Вопросы философии - №4 – 2004. –
7. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью. - М.: АCADEMIA, 1995. – 176 с.
8. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. – СПб: Наука, 2001. – 417 с.
9. Шмитт К. Политическая теология: Сборник. – М.: «КАНОН-прес-Ц», 2000. – 336 с.
10. Habermas J. Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und Staatstheorie. –Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1994.